

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΣ ΥΛΙΣΜΟΣ

(12/12/14)

Μιχάλης Χονδροκούκης

Φιλολόγος, υπ. δρ. Φιλοσοφίας,
μέλος του ΔΣ του Συλλόγου «Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΣ»

(Εισήγηση για το μάθημα του Διαλεκτικού Υλισμού
στο πλαίσιο των «7 απλών μαθημάτων Μαρξισμού»)

Εισαγωγή

Στόχος του μαθήματος είναι να επισημάνει και να εξηγήσει τις πιο βασικές κατηγορίες και νόμους του διαλεκτικού υλισμού, όσο γίνεται πιο απλά και χωρίς να προϋποθέτει άλλες φιλοσοφικές γνώσεις. Σκοπός είναι να δώσει ένα ερέθισμα στους ακροατές και συμμετέχοντες των μαθημάτων, ώστε, μετά από μια πρώτη επαφή, να προχωρήσουν δια της προσωπικής μελέτης σε μια βαθύτερη κατανόηση της μαρξιστικής φιλοσοφίας. Η επιδίωξη να καλυφθεί ένα τόσο σημαντικό θέμα με ένα μόνο μάθημα και μια σχετικά σύντομη συζήτηση δημιουργεί ορισμένες δυσκολίες και κάποιες φορές έρχεται σε αντίθεση με την απαιτούμενη ακρίβεια στην έκφραση. Παρόλ' αυτά, τα γόνιμα στοιχεία και αποτελέσματα ενός τέτοιου μαθήματος είναι τόσα πολλά, που το καθιστούν όχι απλά χρήσιμο, αλλά και απαραίτητο. Μεθοδολογικά, το μάθημα κινείται συνεχώς μεταξύ ορισμού και παραδείγματος, ώστε να γίνονται όσο το δυνατόν πιο κατανοητές οι κατηγορίες και οι νόμοι.

Περιεχόμενα

A. Φιλοσοφία, φιλοσοφικά ρεύματα και μέθοδοι

1. Τι είναι φιλοσοφία
2. Η γέννηση της φιλοσοφίας
3. Το βασικό ερώτημα της φιλοσοφίας και τα βασικά φιλοσοφικά ρεύματα
  - α) Ποιος προηγείται: η ύλη ή η συνείδηση;
  - β) Μπορεί ο άνθρωπος να γνωρίσει τον κόσμο;
  - γ) Πώς επηρεάζει η φιλοσοφική αντίληψη την ανθρώπινη πράξη;
4. Οι βασικές φιλοσοφικές μέθοδοι

B. Η ιστορική ανάπτυξη του υλισμού και της διαλεκτικής

Γ. Οι βασικές κατηγορίες και νόμοι του διαλεκτικού υλισμού

1. Ύλη, Κίνηση, Αντανάκλαση, Χώρος και Χρόνος
  - α) Ύλη

- β) Κίνηση
    - i) Η κίνηση ως καθολική ιδιότητα της ύλης
    - ii) Οι μορφές κίνησης της ύλης
  - γ) Αντανάκλαση
    - i) Η αντανάκλαση ως καθολική ιδιότητα της ύλης
    - ii) Οι μορφές της αντανάκλασης
    - iii) Η συνείδηση ως μορφή αντανάκλασης της ανώτερα οργανωμένης ύλης
  - δ) Χώρος και Χρόνος
2. Η νομοτελειακή σύνδεση των φαινομένων και άλλες κατηγορίες του διαλεκτικού υλισμού
- α) Ενικό και Γενικό
  - β) Αιτία και Αποτέλεσμα
  - γ) Αναγκαιότητα και Τυχαίο
  - δ) Νόμος και Νομοτέλεια
  - ε) Περιεχόμενο και Μορφή
  - στ) Ουσία και Φαινόμενο
3. Οι νόμοι της διαλεκτικής
- α) Ο νόμος της μετατροπής των ποσοτικών αλλαγών σε ποιοτικές και αντίστροφα
  - β) Ο νόμος της ενότητας και πάλης των αντιθέτων και η έννοια της αντίφασης
  - γ) Ο νόμος της άρνησης της άρνησης
-

A. Φιλοσοφία, φιλοσοφικά ρεύματα και μέθοδοι

1. Τι είναι φιλοσοφία

Ξεκινάμε με μια διευρυμένη μορφή ορισμού της Φιλοσοφίας, με διατυπώσεις που μπορεί μεν να επικαλύπτουν η μία την άλλη, αλλά τελικά καθιστούν την έννοια πιο κατανοητή.

«Φιλοσοφία είναι μια μορφή κοινωνικής συνείδησης που αντανακλά δια εννοιών σε ένα σύστημα αντιλήψεων:

- α) τους γενικούς νόμους ανάπτυξης της φύσης, της κοινωνίας και της νόησης
- β) τις γενικές αρχές του Είναι και της διαδικασίας της γνώσης
- γ) τη σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο
- δ) μια ενιαία και συνεκτική θεώρηση του κόσμου.»

Άλλες μορφές κοινωνικής συνείδησης είναι η επιστήμη, η θρησκεία και η τέχνη. Οι διαφορετικές μορφές της κοινωνικής συνείδησης αντανακλούν και αποτυπώνουν με διαφορετικό τρόπο την πραγματικότητα.

→ Παράδειγμα: Το φαινόμενο του πολέμου αποτυπώνεται διαφορετικά δια της **τέχνης** και διαφορετικά δια της **φιλοσοφίας**.

Τέχνη: Θυμηθείτε τη Γκερνίκα του Πικάσο και πώς μέσα από τις μορφές που πλάθει ο καλλιτέχνης, απεικονίζεται σπαρακτικά η βία, ο θάνατος και η απόγνωση. Η τέχνη,

και σε αυτό το παράδειγμα η ζωγραφική, αντανακλά την πραγματικότητα του πολέμου δια παραστάσεων, δια εικόνων.

Φιλοσοφία: Μια φιλοσοφική προσέγγιση του πολέμου είναι η εξής: «Πόλεμος είναι η συνέχεια της πολιτικής με βίαια-ένοπλα μέσα, και όπως δεν υπάρχει πολιτική χωρίς τάξεις, έτσι δεν υπάρχει και πόλεμος χωρίς ταξικό περιεχόμενο. Υπάρχουν δύο είδη πολέμων: α) οι δίκαιοι, που αποβλέπουν στη χειραφέτηση των λαών και την υπεράσπισή τους από εξωτερικές επιθέσεις ή αποσκοπούν στην απελευθέρωση της εργατικής τάξης και του λαού από τον καπιταλισμό, β) οι άδικοι, που επιδιώκουν την κατάκτηση και υποδούλωση άλλων λαών ή την εγχώρια καταστολή και υποταγή της εργατικής τάξης και του λαού στο κεφάλαιο».

Η φιλοσοφία αντανακλά την ίδια πραγματικότητα με την τέχνη, όχι όμως δια παραστάσεων, αλλά στη γενικότητά της και γι' αυτό δια αφηρημένων εννοιών.

2. Η γέννηση της φιλοσοφίας

Η γέννηση της φιλοσοφίας έχει ως κοινωνική προϋπόθεση έναν καταμερισμό εργασίας που αναπτύσσει έναν πρώτο διαχωρισμό μεταξύ χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας, πράγμα που συνέβη στους πρώτους δουλοκτητικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Ο πρώτος διαχωρισμός μεταξύ θεωρίας και πράξης δημιούργησε τη δυνατότητα σε ανθρώπους ορισμένων κοινωνικών ομάδων να ασχοληθούν με τη θεωρητική προσέγγιση της πραγματικότητας και έτσι, να αρχίσουν κάποια στιγμή να αναπτύσσονται οι επιστήμες και η φιλοσοφία. Τα πρώτα στοιχεία φιλοσοφικής σκέψης εμφανίζονται στην Ινδία στο πλαίσιο της θρησκευτικής σκέψης, την Κίνα και την Ελλάδα. Η αρχαιοελληνική φιλοσοφία γεννιέται κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ. και διαφέρει από την ινδική και κινέζικη κύριο λόγο διότι εμφανίζεται διακριτά και αυτοτελώς ως ιδιαίτερη μορφή κοινωνικής συνείδησης και όχι ως πλευρά της θρησκευτικής συνείδησης. Αυτό οφείλεται σε ένα βαθμό στην ιδιαιτερότητα του κοινωνικού σχηματισμού της πόλης-κράτους, την πάλη των γαιοκτημόνων με την αναπτυσσόμενη εμπορική τάξη, την ανάπτυξη της πολιτικής και της επιχειρηματολογίας.

Η ελληνική φιλοσοφική παράδοση ξεκινά στα παράλια της Ιωνίας και συγκεκριμένα στη Μίλητο με πρώτο φιλόσοφο τον Αναξίμανδρο. Είναι χρήσιμο να δει κανείς το πώς εμφανίζεται η φιλοσοφία και την τομή με τη μυθολογική σκέψη, διότι δια της διαφοράς γίνεται πιο σαφής η ουσία της φιλοσοφίας ως νέας μορφής κοινωνικής συνείδησης.

→ *Παράδειγμα: Ας συγκρίνουμε το πώς εκφράζεται ένας προβληματισμός για τη γέννηση και το θάνατο στους ποιητικούς στίχους των ομηρικών επών και στο μοναδικό σωζόμενο φιλοσοφικό απόσπασμα του Αναξίμανδρου:*

Ιλιάδα, Ζ 146-149

*Και των θνητών η γενεά των φύλλων ομοιάζει·
των φύλλων άλλα ο άνεμος χαμαί σκορπά και άλλα
φυτρώνουν, ως η άνοιξη τα δένδρ' αναχλωραίνει·
και των θνητών μια γενεά φυτρώνει και άλλη παύει.*

Αναξίμανδρος, DK B1

«...αρχή των όντων είναι το άπειρο... και αυτά

από τα οποία γεννιούνται τα όντα, σε αυτά τα ίδια αποσυντίθενται κατ' αναγκαιότητα· διότι τα όντα αποδίδουν δίκη και τιμωρία το ένα στο άλλο για την αδικία, σύμφωνα με την τάξη του χρόνου.»

Παρατηρώντας τις αντιστοιχίες ανάμεσα στα δύο αποσπάσματα, γίνεται σαφές ότι ο ποιητικός λόγος πλάθει εικόνες για να εκφράσει ένα νόημα που αφορά σε κάτι μερικό, την εναλλαγή των γενεών του ανθρώπου, ενώ η φιλοσοφία χρησιμοποιεί αφηρημένες έννοιες, όπως το *ον*, το *άπειρο* και η αναγκαιότητα, για να εκφράσει κάτι πολύ γενικότερο, κάτι καθολικό, την εναλλαγή όλων των όντων και την αναγκαιότητα της εναλλαγής αυτής στον κόσμο.

3. Το βασικό ερώτημα της φιλοσοφίας και τα βασικά φιλοσοφικά ρεύματα

α) Ποιος προηγείται: η ύλη ή η συνείδηση;

(Το Είναι καθορίζει τη συνείδηση ή η συνείδηση το Είναι;)

Το ερώτημα αυτό είναι κρίσιμο, διότι όποιο από τα δύο θεωρηθεί πρωτεύον, θα καθορίζει και το δεύτερο ως παράγωγό του. Επίσης, το ερώτημα είναι βασικό, διότι η απάντηση του καθορίζει κατά συνέπεια τη φιλοσοφική αντίληψη για τον κόσμο, τη φύση, την κοινωνία και τον άνθρωπο.

Οι φιλόσοφοι που υποστηρίζουν ότι το πρωτεύον είναι η ύλη και η συνείδηση, οι ιδέες, το πνεύμα, είναι το παράγωγο, ονομάζονται **υλιστές**. Οι υλιστές θεωρούν ότι η ύλη είναι αιώνια και συνεπώς ο κόσμος είναι αδημιούργητος· η δε συνείδηση είναι προϊόν εξέλιξης της ύλης, μια ιδιότητα που αναπτύσσεται στη βάση του ανθρώπινου νευρικού συστήματος κατά την ανάπτυξη της κοινωνικής πρακτικής.

Οι φιλόσοφοι που υποστηρίζουν ότι το πρωτεύον είναι η συνείδηση, η ιδέα, και η ύλη το παράγωγο, ονομάζονται **ιδεαλιστές**. Οι ιδεαλιστές θεωρούν ότι η συνείδηση δημιουργεί τον κόσμο, αλλά διαχωρίζονται μεταξύ τους ως προς το ποια είναι αυτή η συνείδηση και τι είναι αυτός ο κόσμος. Οι **υποκειμενικοί ιδεαλιστές** υποστηρίζουν με διάφορες παραλλαγές ότι η συνείδηση του κάθε ανθρώπου ως υποκειμένου δημιουργεί παραστάσεις του υλικού κόσμου, ο οποίος κόσμος είναι στην ουσία το σύμπλεγμα των αισθημάτων και σκέψεων του υποκειμένου και δεν υπάρχει έξω από τη συνείδησή του, δεν υπάρχει αντικειμενικά. Οι **αντικειμενικοί ιδεαλιστές** υποστηρίζουν ότι μια πρωταρχική ιδέα, ένα παγκόσμιο πνεύμα γεννά τον υλικό κόσμο. Αυτή η αντίληψη λειτουργεί ως προκείμενη στις περισσότερες θρησκείες.

β) Μπορεί ο άνθρωπος να γνωρίσει τον κόσμο;

Όπως είναι ευνόητο, το κάθε φιλοσοφικό ρεύμα απαντά με διαφορετικό τρόπο στο παραπάνω ερώτημα:

Οι **υλιστές**, δεχόμενοι ότι ο υλικός κόσμος υπάρχει ανεξάρτητα από τη συνείδηση, θεωρούν ότι η κίνηση της ύλης αναπτύσσεται με αντικειμενικούς νόμους οι οποίοι συνδέουν τα διάφορα φαινόμενα. Άρα, οι σχέσεις που

αναπτύσσονται στον κόσμο είναι αντικειμενικές και όχι υποκειμενικές, δεν καθορίζονται από τη σκέψη. Η συνείδηση του ανθρώπου, ως παράγωγο της υλικής κίνησης και μέρος του υλικού κόσμου, έχει τη δυνατότητα να αντανακλά αυτές τις αντικειμενικές σχέσεις υποκειμενικά.

Οι **αντικειμενικοί ιδεαλιστές** θεωρούν ότι ο κόσμος και οι νομοτέλειές του είναι παράγωγα μιας πρωτεύουσας Ιδέας, ενός προϋπάρχοντος σχεδίου, μιας βούλησης. Δέχονται τη δυνατότητα γνώσης του κόσμου έως ένα σημείο, αλλά την κατανοούν ως γνώση αυτής της Ιδέας ή αλλιώς, της σκέψης και βούλησης κάποιου θεού, η οποία στον πυρήνα της δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή.

Οι **υποκειμενικοί ιδεαλιστές**, αρνούμενοι την ύπαρξη αντικειμενικού κόσμου, αρνούνται κατά συνέπεια και την ύπαρξη αντικειμενικών σχέσεων μεταξύ των φαινομένων και νομοτελειών. Οι νόμοι που νομίζουν οι άνθρωποι ότι εντοπίζουν στη φύση και την κοινωνία δεν υπάρχουν και οι παρατηρούμενες σχέσεις είναι στην ουσία μια διαδοχή χωρίς αναγκαιότητα. Η εντύπωση της αναγκαιότητας και των αιτιακών σχέσεων δημιουργείται εσφαλμένα από το νου. Επομένως, η γνώση ταυτίζεται με το άμεσα αισθητό και κάθε σύνδεση μεταξύ των φαινομένων είναι στη σφαίρα του υποκειμενικού.

Ορισμένοι φιλόσοφοι δηλώνουν ότι το ζήτημα της προτεραιότητας της ύλης ή της συνείδησης είναι άλυτο και ως τέτοιο το προσπερνούν. Οι σκεπτικοί αυτοί φιλόσοφοι, ή αλλιώς οι **αγνωστικιστές**, αμφισβητούν τη δυνατότητα γνώσης του κόσμου με διάφορες αιτιολογίες. Άλλοι θεωρούν ότι οι αισθήσεις και ο νους του ανθρώπου δεν είναι έγκυρες πηγές γνώσης· άλλοι ότι η γνώση μπορεί να ταυτίζεται μόνο με το εμπειρικό και κάθε νοητική πράξη που δε σχετίζεται με την εμπειρία είναι αυθαίρετη· άλλοι ότι η σχέση μεταξύ εμπειρικού γεγονότος και έκφρασής του δια της γλώσσας είναι συμβατική και συνεπώς η γνώση είναι αυθαίρετη. Κατά συνέπεια η πραγματικότητα διαχωρίζεται από τη γνώση και πολλές φορές αμφισβητείται ακόμη και η ύπαρξη της αντικειμενικής πραγματικότητας, οπότε ο αγνωστικισμός αποδεικνύεται μια παραλλαγή του υποκειμενικού ιδεαλισμού.

γ) Πώς επηρεάζει η φιλοσοφική αντίληψη την ανθρώπινη πράξη;

Η υιοθέτηση της μίας ή της άλλης απάντησης δεν είναι σχολαστικό ζήτημα άνευ πρακτικής σημασίας, αλλά καθορίζει τη στάση του ανθρώπου απέναντι στην πραγματικότητα, τη φύση και την κοινωνία.

→ Παράδειγμα: *Η αιτία της κοινωνικής εκμετάλλευσης και ανισότητας στον καπιταλισμό.*

Ιδεαλισμός: *Εάν η συνείδηση καθορίζει την κοινωνική πραγματικότητα, τότε η αιτία της εκμετάλλευσης των εργαζομένων και της καταδυνάστευσης των λαών από το κεφάλαιο πρέπει να αναζητηθεί σε κακόβουλες διαθέσεις και σε έναν εγγενή ατομικισμό των ανθρώπων.*

Υλισμός: *Εάν η κοινωνική πραγματικότητα καθορίζει τη συνείδηση, τότε πρέπει να αναζητήσουμε την αιτία στον κοινωνικό τρόπο παραγωγής, την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τις σχέσεις παραγωγής και την ταξική διάρθρωση της κοινωνίας.*

Κατά συνέπεια, η διαφορά ανάμεσα στις δύο θεωρήσεις στην πράξη οδηγεί στα εξής:

Οι ιδεαλιστές είτε δέχονται την κοινωνική εκμετάλλευση με τη δικαιολόγηση ότι αυτή είναι η δοσμένη φύση του ανθρώπου ή είναι θέλημα θεού και «άγνωστοι αι βουλαί του Κυρίου...», είτε επιθυμούν την άρση της εκμετάλλευσης, αλλά επιδιώκουν την αλλαγή σε ιδεατό επίπεδο, δηλαδή θεωρούν πρωτεύον να πείσουν τους ανθρώπους για το πώς πρέπει να ζουν, να τους πείσουν για μια ιδεατή κοινωνία που δεν υπάρχει (ουτοπία) και μετατρέπονται έτσι σε «ιεροκήρυκες» αυτής της ουτοπίας.

Οι υλιστές, που ως φιλοσοφική έκφραση των καταπιεσμένων επιδιώκουν την άρση της εκμετάλλευσης, θέτουν ως προτεραιότητα όχι να πείσουν τους εργαζόμενους για έναν ιδεατό κόσμο, για μια σύλληψη του νου ενός κόσμου που δεν υπάρχει (ουτοπία), αλλά να συνειδητοποιήσουν οι εργαζόμενοι την εκμετάλλευση που υφίστανται ως τάξη σε αυτόν τον κόσμο και τα διακριτά ταξικά τους συμφέροντα από την αστική τάξη. Για τους υλιστές, η πάλη των εργαζομένων για την ικανοποίηση των αναγκών τους μπορεί να ανατρέψει την κυριαρχία της αστικής τάξης και να αλλάξει τον τρόπο παραγωγής και τις κοινωνικές σχέσεις. Η συνείδηση των πραγματικών αναγκών του σήμερα και η πάλη για την ικανοποίησή τους αλλάζει την κοινωνία και όχι ο συντονισμός γύρω από μια φαντασίωση.

4. Οι βασικές φιλοσοφικές μέθοδοι

Πέρα από την απάντηση στο βασικό φιλοσοφικό ζήτημα της προτεραιότητας της ύλης ή της συνείδησης, καθοριστική είναι και η φιλοσοφική μέθοδος που χρησιμοποιείται. Δύο είναι οι βασικές μέθοδοι: η μεταφυσική και η διαλεκτική.

Η **μεταφυσική** μέθοδος εξετάζει τα πράγματα απομονωμένα και αποκομμένα από την αλληλοσύνδεση και τον αλληλοπροσδιορισμό τους, ως απόλυτες υπάρξεις, στερημένα από κάθε μορφή αλλαγής, ως αμετάβλητα στην ουσία τους και χωρίς εσωτερικές αντιφάσεις. Η μεταφυσική αντιλαμβάνεται στατικά και διαχωρισμένα τα όντα και τα φαινόμενα και αρνείται την ποιοτική αυτοανάπτυξή τους μέσω των αντιφάσεών τους. Από τη στιγμή που η ποιοτική ανάπτυξη και εξέλιξη της αντικειμενικής πραγματικότητας δεν οφείλεται στις εσωτερικές της αντιφάσεις, κατά τη μεταφυσική η όποια ανάπτυξη έχει ως αιτία την επίδραση μιας εξωτερικής δύναμης. Στην ουσία αντικαθιστά τη μελέτη της αντικειμενικής πραγματικότητας με τη μελέτη εννοιολογικών αφαιρέσεων.

Η **διαλεκτική** μέθοδος εξετάζει τα πράγματα στην αμοιβαία τους σύνδεση, δηλαδή ως όντα και φαινόμενα που είναι τέτοια λόγω των σχέσεων που αναπτύσσουν με άλλα όντα και φαινόμενα, και ως μεταβαλλόμενα, δηλαδή μέσα στη ροή της κίνησης και αλλαγής. Επομένως, αντιλαμβάνεται τον κόσμο στην ενότητά του και τα πράγματα από την παροδική τους πλευρά, με τις εσωτερικές αντιφάσεις της ουσίας τους και την αντιφατική τους ποιοτική ανάπτυξη, που δημιουργεί την αδιάκοπη εξελικτική μετάβαση από το παλαιό στο νέο.

→ Παράδειγμα: Η εκμετάλλευση και η εξουσία στην κοινωνία

Μεταφυσική: Η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο και η εξουσία μιας μειοψηφίας επί της πλειοψηφίας είναι μόνιμα χαρακτηριστικά της κοινωνίας. Η δημιουργία τους οφείλεται στην ανθρώπινη φύση και βούληση, σύμφωνα με την

οποία ο δυνατός πάντα υπέτασσε και εκμεταλλευόταν τον αδύναμο. Μπορεί αυτό το φαινόμενο να εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο στις διάφορες ιστορικές περιόδους, αλλά η ουσία του παραμένει η ίδια και είναι αμετάβλητη. Επομένως, κάθε προσπάθεια κατάργησης της εκμετάλλευσης και της ανισότητας είναι μάταια, διότι αυτές θεωρούνται αμετάβλητες στην ουσία τους.

Διαλεκτική: Η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο και η εξουσία μιας μειοψηφίας επί της πλειοψηφίας προκύπτουν ιστορικά υπό ορισμένες συνθήκες. Καθόλη τη διάρκεια της εποχής του Λίθου (2.500.000 - 3.000), όσο ο άνθρωπος είναι κυρίως τροφосуλλέκτης, δεν έχει αναπτυχθεί ούτε ατομική ιδιοκτησία ούτε εξουσία. Περί το τέλος της 4^{ης} και την αρχή της 3^{ης} χιλιετίας και τη μετάβαση από την εποχή του Λίθου στην εποχή του Χαλκού, η ανάπτυξη της γεωργίας από την κηποκαλλιέργεια στην αγροκαλλιέργεια σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές δημιουργεί τις υλικές προϋποθέσεις για την εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργασίας και την υποδούλωση μιας κοινωνικής ομάδας σε μια άλλη, δια της βίαιης ιδιοποίησης της γης και του παραγόμενου προϊόντος. Έκτοτε, οι κοινωνικοί σχηματισμοί με ταξικό χαρακτήρα εξελίσσονται ιστορικά με βάση τις ιδιαίτερες νομοτέλειες του καθενός. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, από τη μία συγκεντρώνει σταδιακά όλη την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής σε ελάχιστα χέρια και από την άλλη, μετατρέπει σχεδόν όλο τον πληθυσμό σε εργαζόμενους χωρίς ιδιοκτησία. Τα ανταγωνιστικά υλικά συμφέροντα δημιουργούν την πάλη των τάξεων, όπως συνέβαινε και παλαιότερα στο φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, με τη διαφορά ότι στον καπιταλισμό η εργατική τάξη είναι μια τάξη χωρίς ατομική ιδιοκτησία και στοχεύει στην κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας γενικά. Όσο αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις και κοινωνικοποιείται η εργασία, τόσο έρχεται σε αντίθεση με τις σχέσεις παραγωγής και την ατομική ιδιοποίηση του παραγόμενου προϊόντος. Οι κεφαλαιοκράτες γίνονται πλουσιότεροι αλλά και λιγότεροι, ενώ οι εργαζόμενοι γίνονται φτωχότεροι αλλά και περισσότεροι. Η προοπτική της νίκης της εργατικής τάξης θα δημιουργήσει τις ιστορικές συνθήκες μιας κοινωνίας χωρίς ταξικό χαρακτήρα, χωρίς ατομική ιδιοκτησία, χωρίς εκμετάλλευση και εξουσία. Επομένως, οι εκμεταλλευτικές και εξουσιαστικές σχέσεις είναι ιστορικά καθορισμένες και παροδικές, και οι εργαζόμενοι έχουν τη δυνατότητα να τις ανατρέψουν.

B. Η ιστορική ανάπτυξη του υλισμού και της διαλεκτικής

Κατά την ιστορική ανάπτυξη της φιλοσοφικής σκέψης τόσο η μεταφυσική όσο και η διαλεκτική μέθοδος συνδέθηκαν και με τον υλισμό και με τον ιδεαλισμό. Όμως, ο μεταφυσικός υλισμός δεν είναι συνεπής υλισμός και ο διαλεκτικός ιδεαλισμός δεν είναι με συνέπεια διαλεκτικός.

Ιστορική ανάπτυξη **υλισμού**

6 ^{ος} -1 ^{ος} αι. π.Χ.	αυθόρμητος υλισμός	Ινδία: σχολή των Τσαρβάκα Κίνα: Fan Wanzu, Shen Xu Ελλάδα: Αναξίμανδρος, Ηράκλειτος, Δημόκριτος
17 ^{ος} -19 ^{ος} αι.	μεταφυσικός υλισμός	Αγγλία: Φ. Μπέικον, Τζ. Λοκ Ολλανδία: Μπ. Σπινόζα Γαλλία: Λα Μετρί, Ντ. Ντιντερό, Κλ. Ελβέτιος, Π. Χόλμπαχ Γερμανία: Λ. Φόουερμπαχ
19 ^{ος} αι.	υλισμός επαναστατών δημοκρατών	Ρωσία: Α. Χέρτζεν, Ν. Τσερνισέφσκι, Ν. Ντομπρολιούμποφ
19 ^{ος} -20 ^{ος} αι.	διαλεκτικός και ιστορικός υλισμός	Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, Β. Ι. Λένιν

Ιστορική ανάπτυξη **διαλεκτικής**

6 ^{ος} -4 ^{ος} αι. π.Χ.	αυθόρμητος υλισμός και διαλεκτική	Ηράκλειτος, Αριστοτέλης
	ιδεαλισμός και διαλεκτική των εννοιών	Σωκράτης, Πλάτων
18 ^{ος} -19 ^{ος} αι.	ιδεαλιστική διαλεκτική	Καντ, Φίχτε, Σέλλινγκ, Χέγκελ
19 ^{ος} -20 ^{ος} αι.	υλιστική διαλεκτική	Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, Β. Ι. Λένιν

Γ. Οι βασικές κατηγορίες του διαλεκτικού υλισμού

Οι κατηγορίες είναι θεμελιώδεις έννοιες που αντανακλούν τις πιο ουσιαστικές, νομοτελειακές σχέσεις της αντικειμενικής πραγματικότητας και της γνωστικής διαδικασίας. Αυτές οι έννοιες είναι τα αποτελέσματα της γενίκευσης της εμπειρίας της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνικής πρακτικής και της γνώσης.

Κατά τη μετάβαση του ανθρώπου από το βασίλειο του ενστίκτου στο βασίλειο της συνείδησης και της σκόπιμης κοινωνικής πρακτικής πραγματοποιείται ένας διπλός μετασχηματισμός: ο άνθρωπος μετατρέπεται σε υποκείμενο και παράλληλα μετατρέπει τη φύση σε αντικείμενο. Επομένως, στο βαθμό που δια της κοινωνικής πρακτικής αναπτύσσει την αλληλεπίδρασή του με τη φύση, αναπτύσσεται και η

συνείδησή του. Γι' αυτόν το λόγο οι φιλοσοφικές κατηγορίες από τη μία αντανakλούν τις αντικειμενικές σχέσεις που ανακαλύπτει στη φύση ο άνθρωπος και τις αναπτυσσόμενες κοινωνικές σχέσεις, και από την άλλη, αποτελούν τις βαθμίδες ανάπτυξης της συνείδησης.

1. Ύλη, Κίνηση, Αντανάκλαση, Χώρος και Χρόνος

α) Ύλη

Η ύλη ως φιλοσοφική κατηγορία έχει καθολικό χαρακτήρα και δηλώνει την αντικειμενική πραγματικότητα, που υπάρχει ανεξάρτητα από τη συνείδηση του υποκειμένου.

ⁱ Η έννοια της ύλης δεν αναφέρεται σε κάποια ιδιότητα ενός ειδικού αντικειμένου, αλλά στο γενικότερο χαρακτηριστικό των πάντων, δηλαδή στην αντικειμενική τους ύπαρξη:

«Η ύλη είναι η φιλοσοφική κατηγορία που χρησιμεύει για να υποδηλώνει την αντικειμενική πραγματικότητα που έχει δοθεί στον άνθρωπο από τις αισθήσεις του και που αντιγράφεται, φωτογραφίζεται, απεικονίζεται από τα αισθήματά μας, ενώ υπάρχει ανεξάρτητα από αυτά.»ⁱⁱ

Η ύλη, ή αλλιώς ο υλικός κόσμος, είναι πάντα σε κίνηση και όλοι οι επιμέρους υλικοί σχηματισμοί (σωματίδια, κύματα, ανόργανες ενώσεις, οργανικές, έμβιοι οργανισμοί, κοινωνικές ομάδες, κοινωνικοί σχηματισμοί) με τις σχέσεις τους είναι τα σχετικά σταθερά αποτελέσματα των διαφόρων μορφών κίνησης του ενιαίου υλικού κόσμου. Ο ενιαίος υλικός κόσμος είναι η ενότητα της πολυμορφίας. Κατά τον Engels «η πραγματική ενότητα του κόσμου συνίσταται στην υλικότητά του»ⁱⁱⁱ.

β) Κίνηση

ι) Η κίνηση ως καθολική ιδιότητα της ύλης

Η ύλη χαρακτηρίζεται από μια καθολική ιδιότητα, την κίνηση. Η κίνηση, ως ουσιαστική και καθολική ιδιότητα της ύλης, είναι η κάθε αλλαγή που πραγματοποιείται στον υλικό κόσμο, από την απλή μηχανική μετατόπιση των σωμάτων, το φυσικό φαινόμενο της θερμότητας και του ηλεκτρομαγνητισμού, τις χημικές αντιδράσεις, το βιολογικό φαινόμενο της οργανικής ζωής, τη βιολογική αναπαραγωγή, έως τις κοινωνικές συγκρούσεις και τις σύνθετες διεργασίες της ανθρώπινης νόησης:

«Η κίνηση στη γενικότερή της έννοια, ως τρόπος ύπαρξης της ύλης, ως εσωτερική της ιδιότητα, περιλαμβάνει όλες τις αλλαγές και τα φαινόμενα που συμβαίνουν στο σύμπαν, από την απλή μετατόπιση ως τη σκέψη.»^{iv}

Ο υλικός κόσμος βρίσκεται συνεχώς σε κίνηση, τίποτε δεν είναι απόλυτα ακίνητο. Ακόμη και ένα βουνό μπορεί να είναι ακίνητο σε σχέση με την επιφάνεια της Γης, αλλά ταυτόχρονα κινείται μαζί με τη Γη γύρω από τον άξονά της και ταυτόχρονα γύρω από τον ήλιο. Επίσης, κάθε αντικείμενο που θεωρείται ακίνητο σε σχέση με κάποιο άλλο, υπόκειται ολόκληρο σε μια εσωτερική κίνηση, διότι εάν είναι ανόργανο υλικό, τότε μέσα στα άτομά του συντελούνται ακατάπαυστες κινήσεις

ηλεκτρονίων, ενώ εάν είναι έμβιο, τότε τα κύτταρά του εκτελούν πολυάριθμες λειτουργίες. Επομένως, η μόνη ακινησία που μπορεί να υπάρχει είναι η σχετική. Διότι η ακινησία είναι μόνο φαινομενικά η απουσία της κίνησης. Στην πραγματικότητα είναι ένας ιδιαίτερος τρόπος κίνησης, είναι κίνηση σε ισορροπία.^v Έτσι, μπορεί να ειπωθεί ότι η ακινησία είναι μια στιγμή της κίνησης.

ii) Οι μορφές κίνησης της ύλης

Οι μορφές κίνησης της ύλης σχηματίζουν μια ανοδική εξελικτική κλίμακα και είναι η **μηχανική**, η **φυσική**, η **χημική**, η **βιολογική** και η **κοινωνική**. Κατά τη **μηχανική** κίνηση της ύλης, η κίνηση είναι η μετατόπιση στο χώρο ενός σώματος σε σχέση με κάποιο άλλο. Κατά τη **φυσική**, η κίνηση αναφέρεται σε πιο σύνθετα φυσικά φαινόμενα, όπως τη θερμότητα, τον ηλεκτρομαγνητισμό, την ακτινοβολία, το φως και τις μετατροπές σωματιδίων. Κατά τη **χημική**, η κίνηση συνίσταται σε αντιδράσεις χημικών στοιχείων, δηλαδή στη δημιουργία χημικών ενώσεων και τη διάλυσή τους. Κατά τη **βιολογική**, η κίνηση περιλαμβάνει τις σύνθετες λειτουργίες ενός έμβιου όντος, που αλληλεπιδρά με το περιβάλλον μέσα σε μια πορεία αναπαραγωγής του εαυτού του, όπου αναπτύσσεται και φθίνει, λειτουργίες όπως ο μεταβολισμός, η αναπνοή και στα πιο εξελιγμένα όντα, η αίσθηση και η προ-εννοιακή σκέψη. Κατά την **κοινωνική**, η κίνηση αφορά στην κοινωνική πρακτική και τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον εκάστοτε τρόπο παραγωγής της υλικής ζωής των ανθρώπων, δηλαδή περιλαμβάνει την αλλαγή και εξέλιξη αυτής της κοινωνικής πρακτικής και των αντίστοιχων κοινωνικών σχέσεων και γενικά την ιστορική εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας.

Η κάθε μορφή κίνησης αναφέρεται ως κάτι ενιαίο, αλλά περιλαμβάνει διάφορα επιμέρους είδη. Π.χ. η μηχανική κίνηση περιλαμβάνει την ευθύγραμμη και την καμπυλόγραμμη, την ομαλή και την επιταχυνόμενη κ.ά. Η φυσική μορφή κίνησης περιλαμβάνει τις θερμικές και ηλεκτρομαγνητικές κινήσεις, τις ενδοατομικές και ενδοπυρηνικές κινήσεις, τη μετατροπή σωματιδίων κ. ά. Ωστόσο, παραμένει η σύνδεση μεταξύ των διαφόρων τύπων υλικών σωμάτων και των ειδικών μορφών κίνησής τους και στο βαθμό που υπάρχει αυτή η σύνδεση, η μελέτη της κίνησης είναι ο δρόμος για τη γνώση των υλικών αντικειμένων^{vi}.

Μορφές κίνησης της ύλης	Φαινόμενο
μηχανική	σχετική μετατόπιση σωμάτων στο χώρο
φυσική	θερμότητα, ηλεκτρομαγνητισμός, ακτινοβολία, φως
χημική	χημικές αντιδράσεις
βιολογική	μεταβολισμός, αναπνοή, αναπαραγωγή
κοινωνική	κοινωνική πρακτική, κοινωνικές σχέσεις

Οι μορφές κίνησης της ύλης παρουσιάζουν κατά το σχηματισμό τους μια ανοδική πορεία, καθώς η κάθε μια προϋποθέτει τις προηγούμενες, αλλά κάθε φορά οι νέες αντικειμενικές σχέσεις και οι νέοι νόμοι που αναπτύσσονται σε κάθε μορφή κίνησης δεν ανάγονται στους νόμους της προηγούμενης μορφής κίνησης.^{vii} Για παράδειγμα, η θερμότητα, που αποτελεί μια φυσική κίνηση της ύλης, προϋποθέτει τη μηχανική κίνηση, δηλαδή τη μετατόπιση των μορίων ενός σώματος. Όμως, η θερμότητα δεν ταυτίζεται με τη μετατόπιση, αλλά αποτελεί εκδήλωση μιας νέας ποιότητας, όπου αναπτύσσονται νέοι νόμοι, που περιγράφουν νέες σχέσεις, όπως οι νόμοι της θερμοδυναμικής. Αυτή ακριβώς η ανάπτυξη νέων αντικειμενικών σχέσεων και νόμων συγκροτεί κάθε φορά και μια νέα μορφή κίνησης της ύλης, η οποία, λόγω των νέων χαρακτηριστικών της, είναι διακριτή από την όποια προηγούμενη.

γ) Αντανάκλαση

i) Η αντανάκλαση ως καθολική ιδιότητα της ύλης

Η ύλη χαρακτηρίζεται από άλλη μια καθολική ιδιότητα, την αντανάκλαση. Η αντανάκλαση, ως καθολική ιδιότητα της ύλης, είναι μια πλευρά της αλληλεπίδρασης των υλικών συστημάτων. Ειδικότερα, είναι η ιδιότητα κάθε υλικού συστήματος να αναπαράγει κάποια χαρακτηριστικά-ιδιότητες των άλλων υλικών συστημάτων με τα οποία βρίσκεται σε αλληλεπίδραση, μέσα από την αλλαγή της κατάστασής του^{viii}.

Κατά τη συνεχή κίνηση της ύλης, ανεξάρτητα από τη μορφή της, τα διάφορα υλικά συστήματα βρίσκονται σε αλληλεπίδραση, προκαλώντας αλλαγές το ένα στο άλλο. Όμως, η αντανάκλαση δεν ταυτίζεται με την αλληλεπίδραση ως σύνολο αλλαγών, διότι, πέρα από την αλλαγή που προκαλεί η αντανάκλαση, προκύπτουν αλυσιδωτά και άλλες αλλαγές που δεν αποτελούν την αντανάκλαση κάποιου άλλου υλικού συστήματος. Η αλληλεπίδραση είναι η αμοιβαία επενέργεια των υλικών συστημάτων που έχει ως αποτέλεσμα διάφορες αλλαγές σε αυτά, ενώ η αντανάκλαση είναι μόνο εκείνη η πλευρά της αλληλεπίδρασης, κατά την οποία ένα υλικό σύστημα αναπαράγει με μια άλλη μορφή κάποια χαρακτηριστικά ενός άλλου υλικού συστήματος^{ix}. Επομένως, η αντανάκλαση δεν αφορά στο σύνολο των αλλαγών που προκύπτουν σε ένα υλικό σύστημα κατά την αλληλεπίδρασή του με κάποιο άλλο, αλλά μόνο στις αλλαγές που παράγουν μια ειδική μορφή του αντανακλώμενου.

Κάθε υλικό σύστημα είναι ταυτόχρονα ο αντανακλών και ο αντανακλώμενος, καθώς αναπαράγει μέσα του τα χαρακτηριστικά ενός άλλου υλικού συστήματος και ταυτόχρονα αναπαράγονται τα δικά του χαρακτηριστικά μέσα σε κάποιο άλλο. Η καθολικότητα της ιδιότητας της αντανάκλασης σχετίζεται με την αιτιότητα γενικά, δηλαδή πηγάζει από τη δυνατότητα ενός υλικού συστήματος να επιδρά σε ένα άλλο και να του προκαλεί αλλαγές και αντιστρόφως, να δέχεται την επίδραση ενός άλλου υλικού συστήματος και να υφίσταται αλλαγές.

ii) Οι μορφές της αντανάκλασης

Η μορφή της αντανάκλασης, δηλαδή της αναπαραγωγής των χαρακτηριστικών-ιδιοτήτων ενός υλικού σχηματισμού μέσα σε έναν άλλο με τον οποίο αλληλεπιδρά,

καθορίζεται από τη φύση του υλικού σχηματισμού που τελεί την αντανάκλαση^x. Ως εκ τούτου, οι υλικοί σχηματισμοί που διαφέρουν ποιοτικά, αντανάκλουν τις ίδιες ενέργειες-επιδράσεις με διαφορετική μορφή. Η τεράστια ποικιλία των υλικών σχηματισμών συνεπάγεται μια αντίστοιχη ποικιλία μορφών αντανάκλασης. Φυσικά, η διαφοροποίηση των μορφών αντανάκλασης είναι πιο χαρακτηριστική κατά το πέρασμα από τη μια μορφή κίνησης της ύλης στην άλλη, διότι η κάθε μορφή κίνησης της ύλης σχηματίζει και ένα σύνολο αντίστοιχων υλικών σχηματισμών, που, από τη στιγμή που ανήκουν στην ίδια βαθμίδα ανάπτυξης της ύλης, έχουν κοινά χαρακτηριστικά και ιδιότητες. Συνεπώς, οι υλικοί σχηματισμοί που εμφανίζονται στην ίδια μορφή κίνησης της ύλης, συνήθως χαρακτηρίζονται από μια, κατά το μάλλον ή ήττον, παρόμοια μορφή αντανάκλασης^{xi}.

Τύποι αντανάκλασης	Μορφές αντανάκλασης	Φαινόμενα
Αντανάκλαση στην άβια φύση (παθητική)	μηχανική	πατημασιά στην άμμο
	φυσική	αντανάκλασεις αντικειμένων στο νερό ή σε καθρέφτη
	χημική	αντιδράσεις σύνθεσης ή αποσύνθεσης
Αντανάκλαση στην έμβια φύση (ενεργητική, βιολογική, η οποία καταλήγει στην προσαρμογή του οργανισμού στο περιβάλλον)	ερεθιστικότητα	προσανατολισμός φυτών στον ήλιο
	εξαρτημένα και μη εξαρτημένα αντανάκλαστικά, ένστικτα	αναζήτηση τροφής, άμυνα, σεξουαλικότητα, δημιουργία κατοικίας κ.ά., τα οποία εξασφαλίζουν την επιβίωση του είδους
	στοιχειώδης ζωικός ψυχισμός	αίσθηση και εμβρυϊκή-στοιχειώδης ανάλυση και σύνθεση
Κοινωνική συνειδητή αντανάκλαση της πραγματικότητας (ενεργητική και σχετίζεται με την προσαρμογή της φύσης στις ανάγκες της κοινωνικής ανάπτυξης)	ανθρώπινη αισθητηριακή νόηση	αίσθηση, αντίληψη, αναπαραστάσεις
	συνείδηση, λογική νόηση, η οποία αναδύεται με την ανάπτυξη της εργασιακής δραστηριότητας και του δεύτερου συστήματος σήμανσης –της εννοιακής γλώσσας	έννοιες, κρίσεις, συλλογισμοί

iii) Η συνείδηση ως μορφή αντανάκλασης της ανώτερα οργανωμένης ύλης

Σχετικά με το βασικό ερώτημα της φιλοσοφίας, την προτεραιότητα της ύλης ή της συνείδησης, και τη δυνατότητα του ανθρώπου να γνωρίζει τον κόσμο, εστιάζουμε την προσοχή μας στην κοινωνική μορφή κίνησης της ύλης. Στην **κοινωνική** κίνηση οι υλικοί σχηματισμοί που αναπτύσσονται είναι ο άνθρωπος ενταγμένος ως μονάδα σε μια κοινωνική πρακτική και συνάπτοντας συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις με

άλλους, οι διάφορες επιμέρους κοινωνικές ομαδοποιήσεις (τάξεις, πολιτισμικές ομάδες, έθνη) και οι διάφοροι κοινωνικοί σχηματισμοί που σχηματίζονται ιστορικά. Ο υλικός σχηματισμός άνθρωπος κατά την αλληλεπίδρασή του με άλλους ανθρώπους, δηλαδή κατά την κοινωνική πρακτική και τις κοινωνικές σχέσεις στις οποίες μετέχει με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, αντανακλά την πρακτική αυτή και τις σχέσεις αυτές, αναπαράγοντάς τις με την ειδική μορφή νοητικών συσχετισμών. Αυτή η μορφή αντανάκλασης ονομάζεται **συνείδηση**.

Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι με τον όρο «άνθρωπος» δεν αναφερόμαστε στο βιολογικό αλλά στο κοινωνικό ον. Δηλαδή, δε μας ενδιαφέρει ο άνθρωπος ως ανώτερο θηλαστικό, αλλά ως υποκείμενο μιας σκόπιμης κοινωνικής πρακτικής. Βέβαια, αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση η βιολογική ανάπτυξη του ανθρώπινου εγκεφάλου. Όμως, όπως η βιολογική κίνηση αποτελεί προϋπόθεση της κοινωνικής αλλά δεν εξηγεί την κοινωνική ανάπτυξη, τα νέα υλικά συστήματα που σχηματίζονται, τις κοινωνικές σχέσεις και τους κοινωνικούς νόμους, έτσι και η ύπαρξη του αναπτυγμένου εγκεφάλου δεν εξηγεί γιατί ο άνθρωπος αναπτύσσει σκόπιμη κοινωνική πρακτική και αναπαράγει τις κοινωνικές σχέσεις με νοητικούς συσχετισμούς. Εγκέφαλο παρόμοιο με τον ανθρώπινο έχει και ο χιμπατζής, μόνο που δεν αναπτύσσει παρόμοια κοινωνική ζωή, ούτε συνείδηση. Το ίδιο χέρι που έχουμε σήμερα είχε και ο πρωτόγονος άνθρωπος. Όμως, την εποχή του Λίθου δεν μπορούσε να παίξει κάποια σονάτα του Μπετόβεν για πιάνο. Ο κύριος παράγοντας που αλλάζει και εξηγεί την ανάπτυξη νέων ικανοτήτων δεν είναι η βιολογία, αλλά η ανάπτυξη και ιστορική εξέλιξη της κοινωνικής πρακτικής. Επομένως, η ειδοποιός διαφορά που διακρίνει τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα, δεν αφορά στα βιολογικά αλλά στα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ύπαρξής του. Δηλαδή στη σκόπιμη κοινωνική πρακτική, η οποία βασίζεται στη σκόπιμη χρήση εργαλείου και τη σκόπιμη συνεργασία. Σε αυτήν την ανθρώπινη κοινωνικοϊστορική πρακτική, που αποτελεί την ανώτερη μορφή αλληλεπίδρασης, αντιστοιχεί και η ανώτερη μορφή αντανάκλασης, η ανθρώπινη συνείδηση.

Συνείδηση είναι η μορφή της αντανάκλασης στην κοινωνική μορφή κίνησης της ύλης. Όταν λέγεται ότι «η συνείδηση αποτελεί ιδιότητα της ανώτερα οργανωμένης ύλης και είναι η αντανάκλαση της αντικειμενικής πραγματικότητας που υπάρχει ανεξάρτητα από το υποκείμενο», κατανοείται ως η νέα ειδική νοητική λειτουργία του ανθρώπινου εγκεφάλου, δηλαδή ο περισσότερο ή λιγότερο μόνιμος νοητικός συσχετισμός αντικειμένων και σκοπών, ή αλλιώς, αντικειμένων, ιδιοτήτων και λειτουργιών, δηλαδή η αντανάκλαση των αντικειμενικών σχέσεων της πραγματικότητας σε υποκειμενικές νοητικές σχέσεις δια παραστάσεων και εννοιών.

δ) Χώρος και Χρόνος

Ο χώρος και ο χρόνος είναι αντικειμενικές μορφές ύπαρξης της κινούμενης ύλης και δεν εξαρτώνται από τη συνείδηση του ανθρώπου.

Ο **χώρος** είναι η καθολική ιδιότητα των υλικών σωμάτων να έχουν έκταση, όγκο και σχήμα, να κατέχουν ορισμένη θέση και να βρίσκονται σε ορισμένη διάταξη σε σχέση με τα άλλα υλικά αντικείμενα. Ο χώρος έχει τρεις διαστάσεις, με τη χρήση των οποίων μπορούμε να καθορίσουμε οποιοδήποτε σημείο.

Ο **χρόνος** είναι η καθολική ιδιότητα των υλικών διεργασιών να συντελούνται με ορισμένη ακολουθία και διαδοχικότητα, με ορισμένο ρυθμό, διάρκεια και

φάσεις ή στάδια. Ο χρόνος έχει μία διάσταση και οποιαδήποτε στιγμή καθορίζεται με έναν μόνο αριθμό που δείχνει το μέγεθος του χρονικού διαστήματος μεταξύ της στιγμής που καθορίζεται και μιας στιγμής που τίθεται ως αρχικό σημείο αναφοράς.

Ομοιότητες του χώρου και του χρόνου είναι ότι εξαρτώνται από την κίνηση της ύλης, όπως και η ύλη είναι αιώνιοι και άπειροι, εμφανίζουν ενότητα συνέχειας και ασυνέχειας και ενότητα του απόλυτου και του σχετικού.

Διαφορές τους είναι ότι στο χώρο τα αντικείμενα και τα φαινόμενα συνυπάρχουν, έχουν τρεις διαστάσεις και υπάρχει η δυνατότητα αντιστροφής της κατεύθυνσης της κίνησης, ενώ στο χρόνο τα αντικείμενα και τα φαινόμενα διαδέχονται το ένα το άλλο, είναι μονοδιάστατος και η κίνηση γίνεται μη αναστρέψιμα με κατεύθυνση από το παρελθόν στο μέλλον.

«Στον κόσμο δεν υπάρχει τίποτε άλλο, εκτός από κινούμενη ύλη, και η κινούμενη ύλη δεν μπορεί να κινείται διαφορετικά παρά μέσα στο χώρο και το χρόνο.»^{xii}

Ο χώρος και ο χρόνος είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την κινούμενη ύλη. Όπως δεν υπάρχει ύλη έξω από το χώρο και το χρόνο, έτσι δεν υπάρχει και χώρος και χρόνος χωρίς ύλη. Αυτό εκφράζει τον απόλυτο χαρακτήρα τους.

Όμως, οι ιδιότητές τους αλλάζουν, διότι καθορίζονται από τις ιδιότητες της μεταβαλλόμενης ύλης. Ανάλογα με τις υλικές συνθήκες αλλάζουν οι μορφές του χώρου, η έκταση των αντικειμένων, αλλάζει ο χαρακτήρας των γεωμετρικών νόμων, γίνεται άλλη η διάρκεια των φαινομένων και κυλάει αλλιώς ο χρόνος^{xiii}. Αυτό εκφράζει το σχετικό χαρακτήρα τους:

α) Ο Λομπατσέφσκι απέδειξε ότι το άθροισμα των γωνιών ενός τριγώνου σε ορισμένες επιφάνειες είναι πάντα μικρότερο των 180° και εξαρτάται από το μήκος των πλευρών του, πράγμα που δε συμβαίνει στην ευκλείδεια γεωμετρία.

β) Κατά την ειδική θεωρία της σχετικότητας του Αϊνστάιν οι χωροχρονικές ιδιότητες των υλικών σωμάτων εξαρτώνται από την ταχύτητα της κίνησής τους. Σε συνθήκες χαμηλών ταχυτήτων οι αλλαγές των χωροχρονικών ιδιοτήτων δεν είναι δυνατό να επισημανθούν στην πρακτική παρατήρηση (γι' αυτό και η νευτώνεια μηχανική μπορούσε να εφαρμοστεί με επιτυχία στην περιγραφή τέτοιων φαινομένων). Αλλά σε ταχύτητες πλησιέστερες προς του φωτός, το μήκος του κινούμενου σώματος σε σχέση με το μήκος ενός ακίνητου, μικραίνει όσο αυξάνει η ταχύτητά του. Παράλληλα, με την αύξηση της ταχύτητας η ροή του χρόνου επιβραδύνεται. Ο χώρος και ο χρόνος δεν αλλάζουν από μόνοι τους, αλλά είναι σε αδιάρρηκτη αλληλοσύνδεση^{xiv}.

γ) Κατά τη γενική θεωρία της σχετικότητας και τη μελέτη του πεδίου βαρύτητας, όσο μεγαλύτερες είναι οι μάζες και οι πυκνότητες των σωμάτων που βρίσκονται στο χώρο, τόσο αποκλίνουν οι ιδιότητες του χώρου από αυτές που ορίζονται στην ευκλείδεια γεωμετρία. Ο χώρος καμπυλώνεται και η κυρτότητά του καθορίζεται από το μέγεθος και την κίνηση των υλικών μαζών και την ένταση του πεδίου έλξης. Παράλληλα, το πεδίο έλξης αλλάζει και το ρυθμό του χρόνου. Όσο μεγαλύτερες είναι οι μάζες, τόσο ισχυρότερο είναι το πεδίο βαρύτητας και τόσο βραδύτερη είναι η ροή του χρόνου.

2. Η νομοτελειακή σύνδεση των φαινομένων και άλλες κατηγορίες του διαλεκτικού υλισμού

Ο κόσμος ως ενιαίο σύνολο αποτελείται από διακριτά μέρη, φαινόμενα και διαδικασίες που συνδέονται μεταξύ τους. Η ανόργανη φύση συνδέεται με την οργανική, η κοινωνική ζωή υπάρχει μέσα στη φύση και οι διάφορες πλευρές της κοινωνικής ζωής αλληλεπιδρούν. Ζητούμενο είναι η κατανόηση αυτής της καθολικής σύνδεσης και των αναπτυσσόμενων νομοτελειών.

α) Ενικό και Γενικό

Το κάθε ον και φαινόμενο χαρακτηρίζεται από κάποιες ιδιότητες. Ορισμένες από αυτές χαρακτηρίζουν μόνο αυτό, άλλες ιδιότητες επαναλαμβάνονται σε όλα τα ομοειδή όντα και φαινόμενα, άλλες επαναλαμβάνονται σε κάθε ον και φαινόμενο της συγκεκριμένης μορφής κίνησης της ύλης και κάποιες χαρακτηρίζουν περισσότερα ή και κάθε υλικό ον και φαινόμενο στον κόσμο. Αυτή η αντικειμενική διάκριση μας οδηγεί στις παρακάτω κατηγορίες:

Ενικό είναι το ιδιαίτερο, το ατομικό, οι ιδιότητες και σχέσεις ενός υλικού σχηματισμού που είναι χαρακτηριστικές μόνο για αυτόν. Ως ενικό μπορεί να θεωρείται όχι μόνο ένα συγκεκριμένο ον ή φαινόμενο, αλλά και μια ολόκληρη κατηγορία όντων ή φαινομένων, εάν θεωρηθούν ως κάτι ενιαίο με σχετική αυτοτέλεια και καθορισμένα όρια από τον υπόλοιπο κόσμο. Επομένως, πρόκειται για μια έννοια σχετική.

Γενικό είναι οι ιδιότητες και σχέσεις ενός υλικού σχηματισμού που δεν χαρακτηρίζουν μόνο αυτόν, αλλά επαναλαμβάνονται και είναι κοινές στο γένος του.

Η σχέση ενικού και γενικού δημιούργησε μεγάλο προβληματισμό και αντιπαράθεση στην ιστορία της φιλοσοφίας, κυρίως λόγω της μη διαλεκτικής προσέγγισής τους. Ήδη από την αρχαιότητα ο Πλάτων υποστήριζε την αυθυπαρξία του γενικού (θεωρία των Ιδεών), αποσπώντας το από τον υλικό σχηματισμό στον οποίο το παρατηρούσε. Κατά το μεσαίωνα, οι ρεαλιστές συμφωνούσαν με τον Πλάτωνα, αλλά οι νομιναλιστές που διαφωνούσαν έκαναν το λάθος να απορρίψουν συνολικά την ύπαρξη του γενικού στα πράγματα, θεωρώντας το μόνο ως νοητική αφαίρεση, ως δημιούργημα του νου.

Κατά το διαλεκτικό υλισμό, το ενικό και το γενικό είναι άρρηκτα συνδεδεμένα σε κάθε υλικό σχηματισμό. Και κάθε υλικός σχηματισμός είναι η ενότητα των χαρακτηριστικών που είναι μοναδικά για τον εαυτό του –ενικό– και των χαρακτηριστικών που επαναλαμβάνονται και σε άλλους σχηματισμούς –γενικό.

→ *Παράδειγμα: Το γενικό στον καπιταλισμό είναι ότι είναι ένας εκμεταλλευτικός τρόπος παραγωγής και το ενικό ότι μετατρέπει τα πάντα σε εμπορεύματα συμπεριλαμβανομένης και της εργατικής δύναμης, στηρίζεται στην εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας και το σφετερισμό της υπεραξίας.*

Εάν κάποιος εστιάζει μόνο στο γενικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, τότε δε θα είναι σε θέση να κατανοήσει την ουσία και την ιδιομορφία του, ούτε τις ιδιαίτερες νομοτελείες του και συνεπώς, δε θα είναι σε θέση να αντιληφθεί ποια πρέπει να είναι η στρατηγική και τα πολιτικά καθήκοντα των εργαζομένων που

αγωνίζονται για την ανατροπή του καπιταλισμού και την απελευθέρωση της τάξης τους.

Κατά την κίνηση της ύλης και την εξέλιξη, το ενικό και το γενικό μπορούν να μετατρέπονται το ένα στο άλλο. Μια ενική ιδιότητα που χαρακτηρίζει το ξεχωριστό άτομο μπορεί υπό ορισμένες συνθήκες να γίνει γενική ιδιότητα ενός μεγάλου αριθμού ατόμων ή και όλου του είδους. Αντίστοιχα, μια γενική ιδιότητα μπορεί να χάσει το ρόλο της, να υποχωρήσει και να εμφανίζεται σπάνια ως ενική ιδιότητα σε μεμονωμένα άτομα.

β) Αιτία και Αποτέλεσμα: η γενική αλληλεπίδραση και σύνδεση όλων των φαινομένων

Η αιτιότητα είναι μια μορφή της καθολικής νομοτελειακής σύνδεσης των φαινομένων. Η αιτία εμφάνισης και ανάπτυξής τους είναι μια βασική πλευρά της γνώσης των φαινομένων.

*«Για να κατανοήσουμε τα χωριστά φαινόμενα, πρέπει να τα αποσπάσουμε από την καθολική αλληλοσυσχέτιση και να τα θεωρήσουμε ξεχωριστά. Οι διαδοχικές κινήσεις εμφανίζονται η μία σαν **αιτία** και η άλλη σαν **αποτέλεσμα**.»^{xv}*

Αιτία είναι ένα φαινόμενο που προκαλεί ένα άλλο.

Αποτέλεσμα είναι ένα φαινόμενο που παράγεται από την επενέργεια ενός άλλου.

→ Παράδειγμα: Η θέρμανση του νερού προκαλεί την εντονότερη κίνηση των μορίων του, με αποτέλεσμα να χαλαρώνουν οι μεταξύ τους δεσμοί και από υγρό να μετατρέπεται σε αέριο και να εξατμίζεται. Η θέρμανση είναι η αιτία και η εξάτμιση το αποτέλεσμα.

Μέσα από τις κατηγορίες **αιτία** και **αποτέλεσμα**, η συνείδηση αντανακλά μια καθολική νομοτέλεια του αντικειμενικού κόσμου, η οποία είναι απαραίτητη για την πρακτική δράση του ανθρώπου. Η γνώση των αιτιών εμφάνισης των φαινομένων επιτρέπουν υπό προϋποθέσεις στον άνθρωπο να τα προκαλεί, να τα αναπαράγει ή να τα αποτρέπει.

Τα φαινόμενα βρίσκονται άλλοτε σε άμεση και άλλοτε σε έμμεση σύνδεση, ωστόσο είναι πάντα σε μια αλληλοσύνδεση. Μπορεί η αιτία προηγείται χρονικά από το αποτέλεσμα που προκαλεί, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι σε δύο διαδοχικά φαινόμενα το πρώτο είναι αναγκαστικά η αιτία του δεύτερου. Η χρονική διαδοχή δεν πρέπει να ταυτίζεται με την αιτιακή σχέση. Ωστόσο, όλα τα φαινόμενα του κόσμου είναι πάντοτε αποτελέσματα επενεργειών ορισμένων αιτιών.

Οι **υλιστές** φιλόσοφοι θεωρούν την αιτιακή σύνδεση των φαινομένων καθολική και αντικειμενική ιδιότητα της ύλης, ανεξάρτητη από τη συνείδηση του ανθρώπου. Επομένως, όλα τα φαινόμενα είναι αιτιακά καθορισμένα (**ντετερμινισμός**).

[Ο **μηχανιστικός ντετερμινισμός** ταυτίζει την αιτιότητα με την αναγκαιότητα. Ο **υλιστικός διαλεκτικός ντετερμινισμός** δέχεται τη διαλεκτική σχέση αναγκαίου και τυχαίου και θεωρεί την αιτιότητα ως μία μόνο πλευρά της καθολικής σύνδεσης των φαινομένων.]

Οι **ιδεαλιστές** φιλόσοφοι «εξορίζουν» την αιτιότητα από την αντικειμενική πραγματικότητα με τρεις τρόπους: α) αποδίδουν την αιτιότητα σε κάποια θεϊκή βούληση που επεμβαίνει ως εξωτερικός παράγοντας στον κόσμο, β) εντοπίζουν την αιτιότητα στη συνείδηση του ανθρώπου ως υποκειμενική και όχι αντικειμενική σύνδεση και γ) αρνούνται την ύπαρξη αιτιότητας για κάθε φαινόμενο (**ιντετερμινισμός**).

Η αιτία και το αποτέλεσμα συνδέονται με αμοιβαία επενέργεια. Το φαινόμενο-αιτία προκαλεί το φαινόμενο-αποτέλεσμα, αλλά και το φαινόμενο-αποτέλεσμα επιδρά και αλλάζει το φαινόμενο-αιτία.

→ Παράδειγμα: *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού ήταν η αιτία κατάργησης της δουλοπαροικίας, αλλά και η κατάργηση της δουλοπαροικίας προώθησε ως αιτία την περαιτέρω ανάπτυξη του καπιταλισμού.*

Η αμοιβαία επενέργεια και αλληλεπίδραση δύο φαινομένων που το ένα είναι η αιτία και το άλλο το αποτέλεσμα, επηρεάζεται από την επενέργεια των άλλων φαινομένων με τα οποία βρίσκονται σε αλληλεπίδραση, τα οποία αποτελούν τις **συνθήκες** της αιτιακής σύνδεσης. Άλλες συνθήκες συντελούν στην παραγωγή του αποτελέσματος και άλλες την εμποδίζουν. Έτσι, η παρουσία ορισμένων συνθηκών μπορεί είτε απλώς να επιβραδύνει ή να επισπεύσει την παραγωγή του αποτελέσματος είτε να αλλάξει το παραγόμενο αποτέλεσμα. Συνεπώς, ανάλογα με τις συνθήκες, το ίδιο φαινόμενο μπορεί να παράγεται από διαφορετικές αιτίες ή ίδια αιτία να παράγει διαφορετικά αποτελέσματα.

γ) Αναγκαιότητα και τυχαίο

Αναγκαίο είναι ό,τι απορρέει από την ουσία και από την εσωτερική σύνδεση των φαινομένων και προκύπτει αναπόφευκτα μέσα στις κατάλληλες συνθήκες.

Τυχαίο είναι ό,τι δε συνδέεται με την ουσία και την εσωτερική σύνδεση των φαινομένων και γ' αυτό είναι ασταθές και συμπτωματικό.

→ Παράδειγμα: *Μια μικροεπιχείρηση κλείνει*

Αναγκαίο: *Η καταστροφή της μικροϊδιοκτησίας από το μεγάλο κεφάλαιο αποτελεί αναγκαιότητα, διότι σχετίζεται με την ουσία της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης, η οποία, λόγω του ανταγωνισμού, προχωρά συγκεντρώνοντας το κεφάλαιο σε όλο και λιγότερα χέρια. Αυτό συνεπάγεται αναγκαία ότι οι μικροϊδιοκτήτες, τα μικρά και αδύναμα κεφάλαια, χτυπιούνται νομοτελειακά.*

Τυχαίο: *Όμως, το ποια μικροεπιχείρηση θα κλείσει και ποια όχι ή με ποια σειρά θα κλείσουν και οι δύο, αυτό είναι τυχαίο. Δηλαδή, δεν καθορίζεται από την ουσία της ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος· δεν αποτελεί αναγκαιότητα της συγκέντρωσης του κεφαλαίου σε λιγότερα χέρια να κλείσει συγκεκριμένα πρώτα το τυροπιτάδικο «μπαρμπα-Μήτσος». Το τυχαίο καθορίζεται από εξωτερικούς παράγοντες της ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, όπως ότι απέναντι από τον «μπαρμπα-Μήτσο» άνοιξε τυροπιτάδικο μεγάλης αλυσίδας με χαμηλότερες τιμές, το οποίο θα μπορούσε να είχε ανοίξει αλλού αλλά έτυχε να βρει εκεί χώρο προς ενοικίαση.*

Το αναγκαίο και το τυχαίο δεν υπάρχουν χωριστά αλλά συνδέονται. Η αναγκαιότητα εκδηλώνεται με τυχαία περιστατικά και το τυχαίο αποτελεί μορφή

εκδήλωσής της. Γι' αυτό η ίδια αναγκαιότητα μπορεί να εκδηλώνεται με πολλούς διαφορετικούς τυχαίους τρόπους και έτσι το τυχαίο επιδρά ως ένα βαθμό στην αναγκαιότητα, στη μορφή εκδήλωσής της, αλλά πάντοτε εκφράζοντας την ουσία της και πραγματοποιώντας τη νομοτέλεια που βασίζεται στην αναγκαιότητα.

δ) Νόμος και Νομοτέλεια

Νόμος είναι μια καθορισμένη αναγκαία σχέση ανάμεσα σε φαινόμενα που παράγεται από την ουσία τους. Άρα, είναι μια εσωτερική, ουσιαστική και γι' αυτό σταθερή σύνδεση των φαινομένων. Η καθορισμένη αναγκαία σύνδεση που αποτυπώνει ο νόμος, ισχύει όχι μόνο για ορισμένα φαινόμενα αλλά για όλα του ίδιου γένους υπό ορισμένες συνθήκες. Συνεπώς, ο νόμος είναι η καθορισμένη αναγκαία, ουσιαστική, σταθερή και καθολική σύνδεση των φαινομένων. Οι νόμοι, ανάλογα με το πεδίο εκδήλωσής τους, μπορεί να είναι λιγότερο ή περισσότερο γενικοί. Σε κάθε περίπτωση, ο νόμος ως αναγκαία και καθολική σύνδεση των φαινομένων, ως γενικότητα, δεν υπάρχει έξω από τα ενικά-ατομικά φαινόμενα αλλά μόνο μέσα τους.

→ Παράδειγμα: Σύμφωνα με την αρχή του Αρχιμήδη, κάθε σώμα βυθισμένο σε ρευστό δέχεται άνωση ίση με το βάρος του ρευστού που εκτοπίζει. Ο νόμος αυτός εκφράζει την αναγκαία σύνδεση της άνωσης με τον όγκο του βυθιζόμενου σώματος και ισχύει για κάθε βυθιζόμενο σώμα σε ρευστό ($A = \rho g V$). Ο όγκος ενός σώματος εκτοπίζει ίσο όγκο του ρευστού στο οποίο βυθίζεται, το βάρος του εκτοπιζόμενου ρευστού ασκείται στο υπόλοιπο ρευστό, το οποίο ασκεί ισόποση και αντίθετη κατεύθυνσης δύναμη στο βυθιζόμενο σώμα (άνωση).

Νομοτέλεια είναι η αναγκαία διαδικασία που καθορίζεται από την ύπαρξη ενός ή και περισσότερων νόμων και χαρακτηρίζει μια ορισμένη κανονικότητα και ακολουθία των φαινομένων.

→ Παράδειγμα: Η εναλλαγή των εποχών με μια κανονική ακολουθία οφείλεται στην περιφορά της γης γύρω από τον ήλιο και στην κλίση του άξονα της γης σχετικά με το επίπεδο της τροχιάς της. Άρα, η νομοτέλεια καθορίζεται από τη δράση διαφόρων νόμων, όπως ο νόμος της παγκόσμιας έλξης.

ε) Περιεχόμενο και Μορφή

Περιεχόμενο είναι το σύνολο των στοιχείων και διαδικασιών που συγκροτούν έναν υλικό σχηματισμό.

Μορφή είναι η δομή και διάταξη των στοιχείων του υλικού σχηματισμού.

→ Παράδειγμα: Το σώμα ενός ζωντανού οργανισμού

Περιεχόμενο: τα κύτταρα, οι ιστοί, τα όργανα και οι διεργασίες που πραγματοποιούν, όπως η αναπνοή, ο μεταβολισμός και η ερεθιστικότητα.

Μορφή: η διάταξη των κυττάρων, ιστών και οργάνων ως σώμα του οργανισμού και η διαδοχή των διαφόρων διεργασιών.

→ Παράδειγμα: Ένας ιστορικά καθορισμένος τρόπος παραγωγής

Περιεχόμενο: οι παραγωγικές δυνάμεις που ενεργοποιεί.

Μορφή: οι σχέσεις παραγωγής, οι σχέσεις των ανθρώπων στην παραγωγική διαδικασία.

Το περιεχόμενο και η μορφή αποτελούν τις αναπόσπαστες πλευρές του υλικού σχηματισμού. Δεν υπάρχει περιεχόμενο χωρίς μορφή ούτε μορφή χωρίς περιεχόμενο. Επίσης, η μορφή δεν είναι κάτι εξωτερικό προς το περιεχόμενο αλλά προσιδιάζει σε αυτό.

Το περιεχόμενο χαρακτηρίζεται από διαρκή κίνηση και ανάπτυξη. Σύμφωνα με την αλλαγή του περιεχομένου αλλάζει και η μορφή. Επομένως, το περιεχόμενο καθορίζει τη μορφή. Όμως, και η μορφή επιδρά στο περιεχόμενο. Σε μια δοσμένη φάση ανάπτυξης του περιεχομένου η μορφή είτε επιταχύνει είτε επιβραδύνει την περαιτέρω ανάπτυξη του περιεχομένου. Και επειδή η μορφή είναι πιο σταθερή από το περιεχόμενο και αναπτύσσεται με πιο αργό ρυθμό από το αυτό, το νέο περιεχόμενο περιορίζεται από την παλαιά μορφή, ενώ η νέα μορφή θα του δώσει ώθηση για περαιτέρω ανάπτυξη.

→ *Παράδειγμα: Στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στο ανώτατο στάδιο ανάπτυξής του, τον ιμπεριαλισμό, οι παραγωγικές δυνάμεις (περιεχόμενο) έχουν αναπτυχθεί έως ένα σημείο και η περαιτέρω ανάπτυξή τους εμποδίζεται από τις σχέσεις παραγωγής (μορφή). Οι νέες παραγωγικές δυνάμεις έχουν αναπτυχθεί τόσο, που η παλαιές, κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, δεν μπορούν ούτε να τις αξιοποιήσουν ούτε να τις αναπτύξουν άλλο, οδηγώντας τελικά σε κρίσεις και καταστροφές. Οι νέες παραγωγικές δυνάμεις έχουν ανάγκη από νέες σχέσεις παραγωγής · η κοινωνικοποιημένη παραγωγική διαδικασία έχει ανάγκη από κοινωνικοποίηση της παλαιάς ατομικής ιδιοκτησίας και τη μετατροπή της σε σοσιαλιστική.*

στ) Ουσία και φαινόμενο

[Ενώ το περιεχόμενο αποτελεί το σύνολο των στοιχείων και διαδικασιών ενός αντικειμένου ή φαινομένου, η ουσία είναι αυτό που καθορίζει τη φύση του.]

Ουσία είναι η κύρια, εσωτερική και σχετικά σταθερή πλευρά της αντικειμενικής πραγματικότητας που εξετάζεται, που καθορίζει τη φύση ενός φαινομένου.

Φαινόμενο είναι η εξωτερική και η πιο κινητική και μεταβλητή πλευρά της αντικειμενικής πραγματικότητας, που αποτελεί εκδήλωση μιας ουσίας.

→ *Παράδειγμα: Η αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία*

Φαινόμενο: Όλοι οι πολίτες ενός κράτους συμμετέχουν ως ίσοι στην εκλογή πολιτικών αντιπροσώπων για την κρατική εξουσία, η οποία προκύπτει ως η επιλογή της πλειοψηφίας των μελών μιας κοινωνίας με την αποδοχή της μειοψηφίας.

Ουσία: Η αστική τάξη είναι κυρίαρχη και το αστικό κράτος είναι το όργανο της κυριαρχίας της. Η ουσία αυτή γίνεται αντιληπτή από το γεγονός ότι οι κρατικοί θεσμοί, όργανα και νόμοι στην πλειοψηφία τους εξυπηρετούν την ενδυνάμωση της αστικής τάξης και την αναπαραγωγή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Το φαινόμενο της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας μπορεί να εμφανίζεται στις διάφορες χώρες με διαφορετικό τρόπο, όμως η ουσία της είναι σταθερά η επιβολή της αστικής τάξης.

Τόσο η ουσία όσο και το φαινόμενο είναι απαραίτητα για την πληρέστερη δυνατή γνώση της αντικειμενικής πραγματικότητας. Όχι ως άθροισμα, αλλά ως

ενότητα: «Η ουσία φαίνεται και το φαινόμενο είναι ουσιώδες»^{xvi}. Δεν υπάρχει ουσία χωρίς φαινόμενο και φαινόμενο χωρίς ουσία.

→ Παράδειγμα: Καπιταλισμός

Ουσία: εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης και σφετερισμός της υπεραξίας.

Φαινόμενο: εξαθλίωση των εργαζομένων, συσσώρευση πλούτου από τους κεφαλαιοκράτες, ανεργία και οικονομικές κρίσεις.

Η ουσία και το φαινόμενο δε βρίσκονται μόνο σε ενότητα, αλλά και σε αντίθεση. Η αντίθεσή τους αποτελεί έκφραση των εσωτερικών αντιφάσεων των αντικειμένων της πραγματικότητας. Παράδειγμα αντίθεσης μεταξύ ουσίας και φαινομένου είναι το **φαινομενικό**. Το φαινομενικό είναι μια μονόπλευρη, όχι ακριβής και συχνά διαστρεβλωμένη εκδήλωση της ουσίας.

→ Παράδειγμα: Το καπιταλιστικό κέρδος

Φαινομενικό: Το κέρδος του κεφαλαιοκράτη που επένδυσε κεφάλαιο στην επιχείρησή του, οφείλεται στα χρήματά του. Έτσι, οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής εμφανίζονται ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων.

Ουσία: Ο κεφαλαιοκράτης δια του εκβιασμού της μισθωτής εργασίας εκμεταλλεύεται τους εργάτες που με την εργασία τους παράγουν την υπεραξία, την οποία και σφετερίζεται. Έτσι, οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις γίνονται κατανοητές στην ουσία τους ως κοινωνικές σχέσεις, δηλαδή σχέσεις μεταξύ ανθρώπων.

Η ενότητα και η διαφορά του φαινομένου και της ουσίας συγκροτούν την αντικειμενική βάση αφ' ενός της ενότητας και της διαφοράς του αισθητού και του λογικού και αφ' ετέρου της αναγκαιότητας της κίνησης της γνώσης από το αισθητό στο λογικό. Δια των αισθήσεων αντανακλώνονται πρώτα τα φαινόμενα, αλλά όχι η ουσία τους. Αν η ουσία και το φαινόμενο συνέπιπταν, τότε η επιστήμη θα ήταν περιττή^{xvii}.

3. Οι νόμοι της διαλεκτικής

α) Ο νόμος του περάσματος των ποσοτικών αλλαγών σε ποιοτικές και αντίστροφα

Κάθε υλικός σχηματισμός έχει διάφορες ιδιότητες με βάση τις οποίες προκύπτει η ομοιότητα ή η διαφορά του από τους άλλους. Κάποιες από αυτές τις ιδιότητες προσδιορίζουν τη φύση του, το τι είναι, και κάποιες άλλες το βαθμό ανάπτυξης ή έντασής του.

Ποιότητα είναι το σύνολο των ιδιοτήτων που προσδιορίζουν αυτό που είναι ένας υλικός σχηματισμός, η ιδιοτυπία του.

Ποσότητα είναι το σύνολο των ιδιοτήτων που προσδιορίζουν το βαθμό ανάπτυξης ή έντασης ενός υλικού σχηματισμού, τα μεγέθη του (μήκος, πλάτος, όγκος, βάρος, ηλικία...) και εκφράζεται αριθμητικά.

Η ποιότητα και η ποσότητα αποτελούν πλευρές του ίδιου υλικού σχηματισμού και βρίσκονται σε ενότητα. Τα όρια μέσα στα οποία οι ποσοτικές αλλαγές δεν

επιφέρουν ποιοτική αλλαγή αποτελούν το **μέτρο**. Έτσι, η ποιοτική αλλαγή δεν πραγματοποιείται, παρά μόνο όταν οι ποσοτικές αλλαγές υπερβούν το μέτρο.

Νόμος περάσματος των ποσοτικών αλλαγών σε ποιοτικές: οι αρχικά ανεπαίσθητες και ασήμαντες ποσοτικές αλλαγές, συσσωρευμένες βαθμιαία, σε ορισμένη βαθμίδα παραβιάζουν το μέτρο του υλικού σχηματισμού και προκαλούν ριζικές ποιοτικές αλλαγές, γεγονός που έχει ως συνέπεια την αλλαγή των υλικών σχηματισμών, την εξαφάνιση της παλαιάς ποιότητας και την εμφάνιση της νέας.

→ Παράδειγμα: Η αύξηση ή η μείωση της θερμοκρασίας του νερού εντός του μέτρου, δηλαδή εντός των ορίων μεταξύ $1\text{ }^{\circ}\text{C}$ και $100\text{ }^{\circ}\text{C}$, δεν αλλάζει τη φυσική του κατάσταση και παραμένει ρευστό. Όμως, όταν η θερμοκρασία αυξηθεί τόσο που φτάσει τους $100\text{ }^{\circ}\text{C}$, τότε το νερό εξατμίζεται, αλλάζει φυσική κατάσταση και γίνεται αέριο. Αντίστοιχα, εάν η θερμοκρασία μειωθεί τόσο που φτάσει τους $0\text{ }^{\circ}\text{C}$, τότε το νερό παγώνει, αλλάζει φυσική κατάσταση και γίνεται στερεό.

Η νέα ποιότητα με τη σειρά της ασκεί επίδραση στα ποσοτικά χαρακτηριστικά και τα επανακαθορίζει.

→ Παράδειγμα: Κατά το πέρασμα του νερού από την υγρή στη στερεά κατάσταση αυξάνεται ο όγκος του.

Συνέχεια: είναι το στάδιο των αργών και ανεπαίσθητων ποσοτικών αλλαγών και εκδηλώνεται ως διαδικασία αυξομείωσης του υπάρχοντος υλικού σχηματισμού και των ιδιοτήτων του.

Ασυνέχεια/άλμα: είναι η στιγμή ή περίοδος των ριζικών ποιοτικών αλλαγών και της μετατροπής της παλαιάς ποιότητας σε νέα. Το άλμα, ανάλογα με το βάθος της ποιοτικής αλλαγής, πραγματοποιείται με δύο τρόπους: την εξέλιξη και την επανάσταση.

Εξέλιξη: είναι το άλμα που προϋποθέτει το πέρασμα ενός υλικού σχηματισμού από μια ποιοτική κατάσταση σε μια άλλη, χωρίς να αλλάζει την ουσία του.

→ Παράδειγμα: α) το πέρασμα του νερού σε στερεά ή αέρια κατάσταση (δεν αλλάζει ο μοριακός του τύπος H_2O) β) πέρασμα από τον προμονοπωλιακό καπιταλισμό στο μονοπωλιακό (δεν αλλάζει ο τρόπος παραγωγής).

Επανάσταση: είναι το άλμα που προϋποθέτει τη ριζική καταστροφή της ουσίας ενός υλικού σχηματισμού και την εμφάνιση ενός νέου.

→ Παράδειγμα: α) η σύγκρουση ενός ηλεκτρονίου και ενός ποζιτρονίου, υπό ορισμένες συνθήκες, τα μετατρέπει σε δύο φωτόνια. β) η κοινωνική επανάσταση καταργεί τον παλιό τρόπο παραγωγής και εγκαθιδρύει ένα νέο.

β) Ο νόμος της ενότητας και πάλης των αντιθέτων και η έννοια της αντίφασης

Αντίφαση είναι η ενότητα και η πάλη των αντιθέτων και είναι η πηγή της ανάπτυξης της κινητικής δύναμης που προωθεί και καθορίζει το πέρασμα ενός υλικού σχηματισμού από ένα στάδιο ανάπτυξης σε ένα άλλο.

Πάλη των αντιθέτων είναι η αλληλεπίδραση των αντίθετων πλευρών ενός υλικού σχηματισμού που έχουν την τάση να αναπτύσσονται προς αντίθετες κατευθύνσεις.

→ Παράδειγμα: α) Αντίθετες είναι οι ενικές και οι γενικές ιδιότητες ενός αντικειμένου, καθώς το ενικό έχει την τάση να μην επαναληφθεί, ενώ το γενικό να επαναλαμβάνεται πάντοτε. β) Αντίθετα είναι το περιεχόμενο και η μορφή, καθώς το περιεχόμενο έχει την τάση να αλλάζει διαρκώς, ενώ η μορφή είναι σχετικά πιο σταθερή και έχει την τάση να αντιστέκεται στην αλλαγή.

Ενότητα των αντιθέτων είναι η οργανική σύνδεσή τους, καθώς το ένα προϋποθέτει το άλλο.

→ Παράδειγμα: Τόσο το ενικό και το γενικό, όσο το περιεχόμενο και η μορφή δεν μπορούν παρά να συνυπάρχουν. Το ενικό δεν υπάρχει χωρίς το γενικό και το γενικό υπάρχει δια του ενικού. Περιεχόμενο χωρίς μορφή δεν υπάρχει, όπως και μορφή χωρίς περιεχόμενο.

Καθώς τα αντίθετα χαρακτηρίζουν τον ίδιο υλικό σχηματισμό, την ίδια ουσία, αναγκαστικά συμπίπτουν σε πολλές ιδιότητες. Αυτή η μεταξύ τους σύμπτωση εκφράζει και τη διαφορά και την ταυτότητα των αντιθέτων.

Βαθμίδες ανάπτυξης της αντίφασης: η αντίφαση προκύπτει από την εξέλιξη μιας μη ουσιαστικής διαφοράς, που ακολούθως γίνεται ουσιαστική διαφορά. Στη συνέχεια και υπό ορισμένες συνθήκες, η ουσιαστική διαφορά γίνεται αντίθεση. Από τη φάση αυτή και μετά, τα αντίθετα αναπτύσσονται αντιπαλεύοντας το ένα το άλλο. Μια αντίφαση βρίσκεται σε κατάσταση ωριμότητας, όταν τα αντίθετα είναι ισότιμα και χαρακτηρίζεται από όξυνση της πάλης των αντιθέτων. Όταν κορυφώνεται η πάλη των αντιθέτων, τότε η ταυτότητά τους εκφράζεται πλήρως κατά τη στιγμή του περάσματος των αντιθέτων από το ένα στο άλλο. Έτσι, επέρχεται η **λύση της αντίφασης** και γίνεται το ποιοτικό άλμα^{xviii}.

→ Παράδειγμα: Η ανάπτυξη της αντίφασης εργατικής και αστικής τάξης

Στο πλαίσιο της χειροτεχνικής παραγωγής πριν τον καπιταλισμό, υπάρχει μια μη ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον αρχιμάστορα και τον μαθητευόμενο. Η διαφορά τους είναι μη ουσιαστική, διότι, όταν ο μαθητευόμενος αποκτούσε την απαραίτητη εμπειρία γινόταν μάστορας-τεχνίτης και μετά μπορούσε να γίνει αρχιμάστορας. Η διαφορά τους απαλείφεται με το χρόνο και την εμπειρία.

Κατά την ανάπτυξη της χειροτεχνικής παραγωγής οι μαθητευόμενοι έπαψαν να έχουν τη δυνατότητα να γίνουν αρχιμάστορες και παρέμεναν πάντα στην κατάσταση του μαθητευόμενου μισθωτού. Έτσι, η μεταξύ τους διαφορά δεν απαλείφεται με το πέρασμα του χρόνου και την εμπειρία, αλλά γίνεται μια ουσιαστική διαφορά. Άλλο ο αρχιμάστορας και άλλο ο μισθωτός.

Με το πέρασμα στη βιοτεχνική παραγωγή ο αρχιμάστορας-αφεντικό παύει να εργάζεται μαζί με τους μισθωτούς εργάτες και ζει ολοκληρωτικά από την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης των μισθωτών. Από τη φάση αυτή και μετά, τα συμφέροντα εργατών και αφεντικού είναι ριζικά αντίθετα και ανταγωνιστικά.

Κατά την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής η αντίφαση των συμφερόντων της εργατικής και της αστικής τάξης οξύνεται και μαζί αναπτύσσεται και η κυριαρχία των αστών και η καταπίεση των εργατών. Η αντίφαση αυτή λύνεται με τη σοσιαλιστική επανάσταση, όπου η εργατική τάξη από καταπιεζόμενη γίνεται κυρίαρχη και η αστική τάξη από κυρίαρχη γίνεται καταπιεζόμενη. Έτσι, τα αντίθετα μετασχηματίζονται το ένα στο άλλο.

γ) Ο νόμος της άρνησης της άρνησης

Η **άρνηση** είναι μια αναγκαία στιγμή της ανάπτυξης. Κατά τη λύση μιας αντίφασης και το πέρασμα σε μια νέα ποιότητα, προκύπτει αναγκαία η άρνηση της παλαιάς ποιότητας. Υπάρχουν επαναγωγικές-κυκλικές κινήσεις που δεν οδηγούν από το κατώτερο στο ανώτερο και υπάρχουν εξελικτικές κινήσεις που οδηγούν από το κατώτερο στο ανώτερο.

Διαλεκτική άρνηση είναι μια άρνηση που οδηγεί σε μια εξέλιξη από το κατώτερο στο ανώτερο, δηλαδή από υλικούς σχηματισμούς με πιο απλό περιεχόμενο σε υλικούς σχηματισμούς με πιο πλούσιο περιεχόμενο. Κατά τη διαλεκτική άρνηση δε συντελείται απλή και ολοκληρωτική καταστροφή-εξαφάνιση της παλαιάς ποιότητας, αλλά διατηρείται το θετικό περιεχόμενο του παλαιού και αναπτύσσεται στο νέο και γι' αυτό η νέα ποιότητα είναι πιο πλούσια από την παλαιά. Έτσι, η διαλεκτική άρνηση οδηγεί από το απλούστερο (αφηρημένο) στο πιο πλούσιο και σύνθετο (συγκεκριμένο).

→ Παράδειγμα: α) *Ο ανώτερος οργανισμός διατηρεί στοιχεία του κατώτερου από τον οποίο εξελίχθηκε.* β) *Το νέο κοινωνικό σύστημα διατηρεί τις παραγωγικές δυνάμεις του παλαιού και τις μεταπλάθει.*

Σπειροειδής εξέλιξη και φαινομενική επαναφορά στο παλιό: Κατά τη διαδικασία της διαλεκτικής άρνησης ορισμένων υλικών σχηματισμών από άλλους, πέρα από το πέρασμα από τον κατώτερο στον ανώτερο, πραγματοποιείται και πέρασμα στο αντίθετό τους. Στη συνέχεια, ο νέος υλικός σχηματισμός μετασχηματίζεται και πάλι στο αντίθετό του και δημιουργείται έτσι η εντύπωση ότι επανήλθε στην αρχική του κατάσταση. Όμως, πρόκειται για επανάληψη σε μια διαφορετική, πιο πλούσια και γι' αυτό ανώτερη βάση, επειδή έχουν μεσολαβήσει τουλάχιστον δύο διαλεκτικές αρνήσεις. Πρέπει να επισημανθεί ότι η επανάληψη της αρχικής βαθμίδας σε ανώτερη βάση μπορεί να πραγματοποιηθεί μετά από περισσότερες από δύο αρνήσεις, πράγμα που εξαρτάται από την ειδική φύση των διαφόρων υλικών σχηματισμών. Το βέβαιο είναι ότι οι νέοι υλικοί σχηματισμοί κατά την αδιάκοπη εξέλιξή τους και το μετασχηματισμό τους επαναλαμβάνουν περιοδικά τις βαθμίδες που έχουν ήδη διατρέξει, με πιο πλούσιο περιεχόμενο και συνεπώς σε ανώτερη βάση, σχηματίζοντας όχι μια ανοδική ευθεία γραμμή, αλλά μια ανοδική σπείρα.

→ Παράδειγμα: *Το πέρασμα του χημικού στοιχείου Λιθίου που είναι μέταλλο στο Βηρύλλιο είναι διαλεκτική άρνηση δεν είναι μετασχηματισμός στο αντίθετό του αλλά σε μια άλλη ποιότητα. Όπως και το Λίθιο, το Βηρύλλιο έχει μεταλλικές ιδιότητες αλλά λιγότερο ξεκάθαρες. Ακολουθεί το πέρασμα του Βηρυλλίου στο Βόριο, το οποίο έχει ιδιότητες μετάλλου και μεταλλοειδούς. Στη συνέχεια, με το πέρασμα στον άνθρακα, το άζωτο και το οξυγόνο οι μεταλλικές ιδιότητες εξαφανίζονται και εντείνονται οι μεταλλοειδείς. Το πέρασμα στο Φθόριο, που είναι ιδιαίτερα δραστικό μεταλλοειδές, είναι το πέρασμα σε μη μέταλλο. Το πέρασμα στο Νέον που είναι αδρανές, αποτελεί μετασχηματισμό σε στοιχείο που είναι στερημένο τόσο από μεταλλικές όσο και μεταλλοειδείς ιδιότητες. Το πέρασμα στο Νάτριο, που όπως το Λίθιο κατέχει καθαρά μεταλλικές ιδιότητες, αποτελεί επαναφορά σε προηγούμενη βαθμίδα. Αυτή η επαναφορά πραγματοποιήθηκε μετά από οκτώ διαλεκτικές αρνήσεις^{xix}.*

→ Παράδειγμα: Η πρωτόγονη κοινωνία, όπου υπάρχει κοινοτική και όχι ατομική ιδιοκτησία, μετασχηματίζεται στην αρχαία δουλοκτητική κοινωνία, όπου εμφανίζεται η ατομική ιδιοκτησία. Η δουλοκτητική μετασχηματίζεται στη φεουδαρχική κοινωνία και αυτή στην καπιταλιστική. Το πέρασμα από την καπιταλιστική κοινωνία της ατομικής ιδιοκτησίας στη σοσιαλιστική κοινωνία της κοινωνικοποίησης της ιδιοκτησίας αποτελεί επαναφορά στην αρχική βαθμίδα σε ένα ανώτερο επίπεδο. Η απουσία της ατομικής ιδιοκτησίας δεν προκύπτει από τις υποτυπώδεις παραγωγικές δυνάμεις, αλλά από την ανάπτυξή τους σε τέτοιο βαθμό που έρχονται σε ρήξη με τις σχέσεις παραγωγής και την ατομική ιδιοκτησία. Σε αυτήν την περίπτωση μεσολάβησαν τουλάχιστον τέσσερις διαλεκτικές αρνήσεις.

Επίλογος

Η διατύπωση των φιλοσοφικών κατηγοριών και νόμων είναι αποτέλεσμα και της ανάπτυξης της κοινωνικής πρακτικής και της συνείδησης. Η συνείδηση αντανakλά όλο και βαθύτερα την ουσία της αντικειμενικής πραγματικότητας, στο βαθμό που η κοινωνική πρακτική αναπτύσσει όλο και βαθύτερη αλληλεπίδραση με τη φύση. Η χρήση των πρώτων εργαλείων αποτέλεσε την πρώτη συνειδητή διάκριση και αφαίρεση, μετασχηματίζοντας ταυτόχρονα τον άνθρωπο σε υποκείμενο και το φυσικό κόσμο σε αντικείμενο. Ακολούθως, στο βαθμό που ο άνθρωπος αλληλεπιδρά δια της κοινωνικής εργασίας με τη φύση, αντιλαμβάνεται πρακτικά ότι τα διάφορα αντικείμενα έχουν και ενικές-ιδιαίτερες-ατομικές ιδιότητες και γενικές-κοινές που επαναλαμβάνονται. Οι κατηγορίες του ενικού και του γενικού αντανakλούν την ιστορική ανάπτυξη και της ανθρώπινης πρακτικής και της γνωστικής διαδικασίας σε μια ορισμένη βαθμίδα. Προκειμένου να σχηματιστούν κατηγορίες όπως της ουσίας και του φαινομένου, της αντίφασης και του νόμου της άρνησης της άρνησης, η κοινωνική πρακτική έπρεπε να αναπτυχθεί πολύ περισσότερο, η αλληλεπίδραση με τη φύση να βαθύνει, να αναπτυχθούν οι επιμέρους επιστήμες, ώστε να μπορέσουν οι γενικοί νόμοι ανάπτυξης της φύσης, της κοινωνίας και της νόησης να αποτυπωθούν από τη Φιλοσοφία. Έτσι, γίνεται κατανοητό ότι οι φιλοσοφικές κατηγορίες και νόμοι της υλιστικής διαλεκτικής αναπτύσσονται στη βάση του ιστορικού και του λογικού.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Κ. Μαρξ - Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, εκδ. Gutenberg.
Φρ. Ένγκελς, *Λουδοβίκος Φόουερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, εκδ. Θεμέλιο.
Φρ. Ένγκελς, *Η διαλεκτική της φύσης*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
Φρ. Ένγκελς, *Αντι-Ντίρινγκ*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
Β. Ι. Λένιν, *Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός*, Άπαντα τ. 18, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
Β. Ι. Λένιν, *Φιλοσοφικά τετράδια*, Άπαντα τ. 29, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
-
- Α. Σεπτούλιν, *Κατηγορίες και νόμοι της διαλεκτικής*, εκδ. Αναγνωστίδης.
Β. Γκ. Αφανάσιεφ, *Οι βάσεις των φιλοσοφικών γνώσεων*, εκδ. ΠΡΟΓΚΡΕΣ.
Οι βασικές αρχές της μαρξιστικής φιλοσοφίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

Ευτ. Μπιτσάκη, *Τι είναι φιλοσοφία*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

Ευτ. Μπιτσάκη, *Η φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία*, εκδ. ελληνικά γράμματα.

Τ. Παβλόφ, *Η θεωρία της αντανάκλασης*, εκδ. Δωδώνη.

Λ. Βυγκότσκι, *Σκέψη και γλώσσα*, εκδ. Γνώση.

- ⁱ Β. Γκ. Αφανάσιεφ, *Οι βάσεις των φιλοσοφικών γνώσεων*, εκδ. ΠΡΟΓΚΡΕΣ, 1987, σελ. 39.
- ⁱⁱ Β. Ι. Λένιν, *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*, Άπαντα τ. 18, εκδ. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, σελ. 134.
- ⁱⁱⁱ F. Engels, *ΑΝΤΙ-ΝΤΙΡΙΝΓΚ*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006, σελ. 55.
- ^{iv} F. Engels, *Η διαλεκτική της φύσης*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997, σελ. 51.
- ^v Β. Γκ. Αφανάσιεφ, *ό.π.*, σελ. 49.
- ^{vi} *Οι βασικές αρχές της μαρξιστικής φιλοσοφίας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005, σελ. 194.
- ^{vii} F. Engels, *ό.π.*, σελ. 226.
- ^{viii} Τ. Παβλόφ, *Η θεωρία της αντανάκλασης*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1974, σελ. 32.
- ^{ix} Α. Σεπτούλιν, *Κατηγορίες και Νόμοι της Διαλεκτικής*, εκδ. Αναγνωστίδης, σελ. 102.
- ^x Τ. Παβλόφ, *ό.π.*, σελ. 33.
- ^{xi} Α. Σεπτούλιν, *ό.π.*, σελ. 103.
- ^{xii} Β. Ι. Λένιν, *ό.π.*, σελ. 184.
- ^{xiii} *Οι βασικές αρχές της μαρξιστικής φιλοσοφίας*, *ό.π.*, σελ. 217.
- ^{xiv} Β. Γκ. Αφανάσιεφ, *ό.π.*, σελ. 58.
- ^{xv} F. Engels, *ό.π.*, σελ. 210.
- ^{xvi} Β. Ι. Λένιν, *Φιλοσοφικά τετράδια*, Άπαντα τ. 29, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, σελ. 227.
- ^{xvii} *Οι βασικές αρχές της μαρξιστικής φιλοσοφίας*, *ό.π.*, σελ. 466.
- ^{xviii} Σεπτούλιν, *ό.π.*, σελ. 350.
- ^{xix} *Ό.π.*, σελ. 400.